

KOSSUTHOT MEGÁLDJA EGY RABBI

Egy politikai legenda metamorfózisa

MICHAEL K. SILBER

KOSSUTH BLESSED BY A RABBI
The Metamorphosis of a Political Legend

The child Louis Kossuth blessed by the wonder rabbi Teitelbaum is a widespread folktale of Hungarian Jewry. The article traces several versions of the encounter between the two iconic figures, which at times is presented as folklore and at times as historical truth. In fact, the legend is revealed to be a literary invention and its author identified. The original tale has a decidedly political dimension obscured in later abridged versions and is an early Jewish contribution to the Kossuth cult.

Keywords: Kossuth, Jews, rabbi, Hassidism, 1848, folklore, Adolf Neustadt, political myth

---

Esik eső karikára,
Kossuth Lajos kalapjára,
Valahány csepp esik rája,
Annyi áldás szálljon rája!
Éljen a magyar szabadság!
Éljen a haza!
(Kossuth-nóta, 1848)

Amikor 1894. március végén New Yorkba eljutott a hír, hogy Kossuth Lajos, „Magyarország legtisztább hazafia és legnagyobb szónoka” meghalt,¹ Kohut Sándor rabbi, aki ékesszólásának köszönhetően korábbi, magyar hazájában a „legnagyobb hitszónok” hírében állt, ragaszkodott ahhoz, hogy részt vegyen a szombati istentiszteleten, és leróhassa végső

Michael K. Silber, PhD, Jeruzsálemi Héber Egyetem. [Cardinal Koenig Senior Lecturer in Austrian Studies, Department of Jewish History and Contemporary Jewry, The Hebrew University of Jerusalem.] A tanulmány eredeti megjelenési helye: Michael K. Silber: Kossuth Blessed by a Rabbi. *The Metamorphosis of a Political Legend*. In: Making History Jewish: The Dialectics of Jewish History in Eastern Europe and the Middle East. Studies in Honor of Professor Israel Bartal. Ed. Paweł Maciejko – Scott Ury. Leiden–Boston, 2020. 70–110.

¹ J. W. HE. [James Wycliffe Headlam]: Kossuth, Lajos [Louis] (1802–1894). In: *The Encyclopædia Britannica*. XV. Ed. Hugh Chisholm. Cambridge, 1911. 918.

tiszteletét, annak ellenére, hogy egykor délceg alakját már a rák gyötörte.² Kohut a Lexington Avenue és a keleti 55. utca sarkán található Central Synagogue rabbija volt. Az épület, amelyről lerítt, hogy a budapesti Dohány utcai templom mintájára épült, a zsidó Magyarország emlékét idézte fel Manhattant belvárosában.³ Amikor egy évtizeddel korábban Kohut elhagyta Magyarországot, egyedülálló megtiszteltetést hagyott ki, ugyanis az ország összes rabbija közül őt szemelték ki arra, hogy a zsidó felekezet főrendiházi képviselője legyen.⁴ Bár családjának megígérte, hogy a gyászistentiszteleten nem szólal fel, annak előrehaladtával egyre izgatottabb lett, míg végül nem bírta türtőztetni magát, felment a szószékre, és szenvedélyes dicshimnuszban magasztalta hőseit, a nagy „agitátort”, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc vezetőjét, a magyar zsidóság pártfogóját.⁵ Szónoklata befejeztével összeesett, és néhány héttel később elhunyt.⁶

Vajon beleszötte beszédébe a Kossuthot megáldó rabbi anekdotáját? Ezt nem tudjuk, de azt igen, hogy a Kohut családban előszeretettel mesélték ezt a történetet. Két évvel korábban Kohut Sándor fia, George külön cikkben adózott a legendának. Sándor Berlinben élő öccse, Adolph, sikeres könyvek szerzője, az 1890-es években három írást is szentelt a történetnek, a harmadikat 1898-ban, a magyar forradalom ötvenedik évfordulóján.⁷ Vezetéknevük hasonlósága minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy Kohut Sándort „a zsidó Kossuthnak” nevezték, s hogy a Kohut család derekasan kivette részét e zsidó hozzájárulásból a Kossuth-kultuszhoz.⁸

A következőkben nyomába eredek a legenda eredetének és elterjedésének, valamint igyekszem megállapítani a névtelen szerző kilétét. Ezt követően ismertetem az eredeti

- ² Kohutról lásd Stephen S. Wise: One Who Knew God. In: *Tributes to the Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut*. New York, 1894. 35.; Julius Fischer: Alexander Kohut. Ein Lebensbild. In: *Festschrift zum 50 jährigen Bestehen der Franz-Josef-Landesrabbinschule in Budapest*. Bp., 1927. 153.
- ³ Olga Bush: The Architecture of Jewish Identity. The Neo-Islamic Central Synagogue of New York. *The Journal of the Society of Architectural Historians* 63 (2004) 180–201.
- ⁴ Adolph Kohut szerint a vallás- és közoktatásügyi miniszter, vagyis Trefort Ágoston szándéka volt, hogy Kohut Sándort főrendiházi taggá nevezze ki. Lásd Adolph Kohut: Alexander Kohut. Ein Charakterbild. In: *Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut*. Ed. George Alexander Kohut. Berlin, 1897. XXIV. Tekintve azonban Trefort ellenérzését a zsidókkal szemben, a gondolat inkább Tisza Kálmán miniszterelnöktől származhatott, amint erre a *Die Neuzeit* 1885. február 20-i száma utalt is. A zsidó felekezet végül csak 1927-ben kapott felsőházi képviseletet, a neológia részéről Löw Immanuel, az ortodoxia képviseletében Reich Koppel kinevezésével.
- ⁵ Istvan Deak: *The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*. New York, 1979.
- ⁶ Rebekah Kohut: *My Portion (An autobiography)*. New York, 1925. 190.
- ⁷ George Alexander Kohut: Kossuth and the Rabbi. A Tribute on His 90th Birthday. *The Jewish Messenger* 1892. április 29.; [Talán uő:] Kossuth and the Jews. *The Reform Advocate* 3 (1892) 349–350.; Adolph Kohut: Ludwig Kossuth und die Juden. *Allgemeine Zeitung des Judentums* 1892. szeptember 16. 451–452.; Uő: Ludwig Kossuth and the Jews. *The American Hebrew* 1894. március 30. 655–656.; Uő: Kossuth und die Juden. *Der Israelit* 1898. november 3. 1625–1628. [87. melléklet.]
- ⁸ A „zsidó Kossuthról” lásd Kohut: *My Portion*, 190. Nem sokkal Kossuth halála után a berlini *Antisemitische Generalanzeiger* című lapban megjelent, majd a fél világot bejáró cikk azt állította, hogy a forradalmi tevékenységet Európa-szerte a zsidók szították, mint például Mazzini Olaszországban és Kossuth Magyarországon, egy „jüdisch-magyarischen Revolutionsmacher” [zsidó-magyar forradalmár], akinek az eredeti neve Lewin Kohut volt. Lásd többek közt *Agramer Zeitung* 1894. március 30.; *Linzer Volksblatt* 1894. április 6.; *New York Herald* 1894. április 17.; *The Hebrew American* 1894. április 20.; *Morning World Herald* 1894. április 27.; *Freies Blatt* 1894. július 22.

történetet, elemzem megszólított közönségét, a hitelességre vonatkozó állításait, valamint a szöveg kulturális utóéletét. Befejezésül néhány gondolatot osztanék meg arról, amit egy politikai legenda megteremtésének neveznék.

A Kossuthot megáldó rabbi legendája máig egyedülálló helyet foglal el a magyar zsidó folklórban. Népszerűségben csak a *Szól a kakas már*, a magyar zsidóság nótájának eredetle-
gendája előzi meg.⁹ Arról, hogy a sátoraljaújhelyi rabbi hogyan áldotta meg a fiatal Kossu-
thot, számos változatot olvashatunk a különféle enciklopédiákban, hitközségi
monográfiákban, rabbik életrajzaiban, illetve profiljukat tekintve egymástól távol álló
internetes oldalakon. Figyelemre méltó, hogy ez a „haszid történet” a nem zsidók, külö-
nösen az északkelet-magyarországi megyék falusi lakosai körében is ismerős.¹⁰ Ebben a
térsgben a csodarabbik egész láncolatának az emlékezete nyomon követhető, történe-
tünk hőseitől, Teitelbaum Mózes (1759–1841) sátoraljaújhelyi rabbittól tanítványán, Fried-
mann Hersele (1808–1874) olaszliszkai rabbin át ennek önjelölt „szolgájáig”, Steiner Sáje
(1851–1925) bodrogkeresztúri rabbiig, akik egyaránt fogadtak zsidó és nem zsidó kérvé-
nyezőket, gyógymódokat javasoltak, tanácsokat, jóslatokat, áldásokat és amuletteket osz-
togattak.¹¹ A történetek ezekről a rabbikról nemcsak életükben terjedtek széles körben,
de haláluk után is, mivel az emberek elzarándokoltak sírjaikhoz és mauzóleumaikba, hogy
ott továbbra is elhelyezzék kérésceduláikat (*kvitliket*), ami pedig valamiféle történelmi hite-
lességet kölcsönzött a helyi csodarabbi által megáldott keresztény kisfiú meséjének is.¹²

Ennek lényege, hogy Kossuth anyja elviszi fiát a rabbihoz, aki megáldja őt. A tény,
hogy a fiatal Kossuth és korának legtekintélyesebb magyarországi haszid rabbija egyaránt
Sátoraljaújhelyen éltek, önmagában is kiváló alkalmat kínált a két ikonikus figura találko-

⁹ A nótát az első magyarországi cádiknak, Reb Kálevernek, az 1821-ben elhunyt Taub Eizik Izsák nagykállói
rabbinak tulajdonítják. A történet szerint a mezőkön barangolt, amikor meghallotta egy pásztor énekét,
és felismerte benne Dávid királynak azt a rég elveszett dallamát, amelyet a jeruzsálemi templomban énekel-
tek. Megvette a dalt a pászortól, aki utána már nem tudta azt felidézni. A dalszövegnek, amely a sze-
retett személy utáni vágyakozásról szól, a magyar néphagyományban számos változata megtalálható.
A zsidó változat úgy módosítja a nótát, hogy a vége felé két héber sort illeszt be, amelyek a kérdésre, vajon
mikor jön el végre a szeretett személy, megadják a választ: amikor a jeruzsálemi templom újra áll, és egy
új dalt énekelnek majd. A nótát a magyar zsidók irányzattól függetlenül esküvőkön és más ünnepeken
éneklék. A dalról lásd Pásztor Mihály: Egy régi nóta. In: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai*. XVII. Év-
könyv. Szerk. Bánóczi József. Bp., 1903. 226–239., aki szerint „ez a nóta a magyar zsidóság egyetlen *politikai*
nótája”. Uo. 228. [Kiemelés az eredetiben. A ford.] Lásd még Szilágyi-Windt László: *A kállói cádik. A nagy-
kállói zsidóság története*. Haifa, 1959.; Orlovsky Géza: Micsoda madár. In: *Folklór és irodalom*. Szerk. Szemer-
kényi Ágnes. Bp., 2005. 47–53.; Szász Pál: A „kállói szent pap” dala. In: *Ideológiák, identitások és önreprezen-
táció multikulturális térben*. Szerk. Csehy Zoltán – Misad Katalin. Bratislava, 2016. 89–112.

¹⁰ Gleszer Norbert: Zsidó búcsúk ma. A magyarországi csodarabbikhoz folytatott zárandoklatok átstruktú-
rálódása az ezredfordulón. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 18 (2006) 3–4. sz. 83–84.

¹¹ Jacobus G. Swart: *The Book of Seals & Amulets*. Johannesburg, 2017. 345., 421.

¹² Lásd különösen Dobos Ilona etnográfiai beszámolóját. Dobos Ilona: A „csodarabbi” a magyar népmondában.
In: *Évkönyv*. Kiad. Magyar Izraeliták Országos Képviselete. [Szerk. Scheiber Sándor.] Bp., 1970. 211–221.;
Dobos Ilona: *Bodrogkeresztúri mesék és mondák*. Bp., 1988. 368–369.; Uő: A csodarabbi alakja a néphagyomány-
ban. In: *A hagyomány kötelességeiben. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Szerk. Kriza Ildikó. Bp.,
1990. 31–37. Lásd még Glässer Norbert: *Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe*
1891–1944. Szeged, 2014.

zásának színre vitelére. Kossuth egyéves volt, amikor 1803-ban családja a közeli Monokról a városba költözött, ezután Kossuth kisebb-nagyobb megszakításokkal az 1830-as évekig Újhelyen élt.¹³

Teitelbaum Mózes 1808-ban telepedett át Galíciából, hogy átvegye a sátoraljaújhelyi rabbiságot. Hírneve mint Talmud-tudós már megelőzte. A túlzott szerénységgel nem vádolható Münz Mózes óbudai rabbi állítólag gyakran mondogatta: „Három Majselénk van ez idő szerint Magyarországon. Pozsonyban van a Szajfr [Schreiber/Szófer Mózes]? Szegényke! Ez akarna, de nem tud tanulni. Sátoraljaújhelyt a Teitelbaum? Ez tudna – de mert chószid [haszid] – nem akar tanulni. Én? Nohát én akarok is, tudok is tanulni.”¹⁴ Hogy Münz intellektuálisan többre tartotta Teitelbaumot Szófer Mózes pozsonyi rabbinál, akit utóbb nemzedékének legjelentősebb rabbinikus tekintélyeként ismertek el, valóban nagy dicséret volt – a maga lekezelő módján.

Apósa térítőtevékenysége révén Teitelbaum nem sokkal korábban vált a haszidizmus ellenfeléből annak lelkes követőjévé. Idővel a cádik szerepét is magára vállalta, és hírneve mint csodarabbi széles körben elterjedt. 1820-ban korábbi helyettese, a vallási bíró és *máskil* David Friesenhausen leleplező leírást közölt tevékenységéről: „Neve híressé vált ezen a vidéken, minden égtájról özönlöttek hozzá a bajokkal sújtott és fájaldalmaktól szenvedő emberek. Mindennap érkeznek hozzá, sok pénzt költenek, az utazás is sok nehézséggel jár. [...] És ez az ember, az amulettek tulajdonosa, csináltatott magának egy nagy ládát, benne hatvan kis fiókkal, olyat, amilyen a patikáriusoknak is van. És utasította az írkokokat, hogy írjanak neki ötven, száz vagy még több amulettet minden egyes fajtából (például az egyik fajta a szerencsét hozó [amulett]; van másmilyen az epilepsziára, megint másik fajta a lázra, és még sok más), és mindegyiket az annak kijelölt fiókba rakta. Amikor ezek a félrevezetett személyek eljönnek hozzá, meghallgatja kérélmüket, kivesz egy fiókból egy amulettet [...] az éppen odaillő írással, és átadja nekik. Saját szememmel láttam, hogy különböző fiókokból három amulettet vesz elő, és összerakja őket (ahogy a patikárius különböző vegyületeket kombinál).” Az amulett persze önmagában hatástalan lett volna, ha a rabbi nem suttogja rá a varázsigét. Ráadásul Teitelbaum nemcsak gyógyító volt, hanem látnok és jós is. „Aki tudni akarja, hogy mi vár rá a jövőben, az hozzá fordul. Négy évvel ezelőtt elmonda nekem, hogy egy általa ismert bibliai vers felidézése révén feltárult előtte a jövőmondás lehetősége.”¹⁵

Hogy Kossuthot egy hagyományos csodarabbi áldotta meg, és nem egy modernebb szemléletű, a magyar nacionalizmusra hangolódott rabbi, mint amilyen például az úttörő reformer Chorin Áron volt, olyan misztikus jelleget kölcsönzött a történetnek, amely jobban illett Kossuth végül kultikussá vált státuszához.

¹³ Csorba Csaba: Sátoraljaújhely és Kossuth. In: *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*. 12. Szerk. Kovács Dániel. Sátoraljaújhely, 2002. 13–21.

¹⁴ Vadász Ede: Szóferiana – Münziana. *Magyar-Zsidó Szemle* 37 (1920) 3–4. sz. 43.

¹⁵ David Friesenhausen: *Mosdot tevel*. Wien, 1820. 78–79. Friesenhausenről lásd Meir Gilon: R. David Friesenhausen between the Enlightenment and Hasidism. [Héberül.] In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume*. Ed. Moshe Carmilly-Weinberger. New York, 1986. 19–54.

A történet terjedelmesebb változatai a rabbinál tett látogatás okára is részletesen kitértek. Itt két fő variáns verseng egymással. A jelenleg népszerűbb változat a 19. század végén, Kossuth halálakor tűnt fel a *Zsidó Híradó* című ortodox hetilapban. A kis Lajost olyan betegség dönti le a lábáról, amelyet a legjobb orvosok sem képesek meggyógyítani. Bár a szülők szkeptikusak, kétségbeesésükben magukhoz rendelik a közeli Sátoraljaújhelyről a rabbit, akiről úgy hírlílik, hogy csodával határos módon reménytelen beteget is megmentett már. A csodarabbi megérzi, hogy a fiú előtt nagy jövő áll, megáldja, és ezáltal meg is gyógyítja. Majd megjósolja, hogy nagy ember lesz belőle, aki dicsőséget hoz nemzetére, hosszú életének köszönhetően még a század végét is megéri, halálakor pedig gyászolni fogja az egész nemzet, mely legnagyobb büszkeségének tekinti majd. A *Zsidó Híradó* cikke azzal zárult, hogy amint azóta kiderült, a jóslatok beteljesedtek.¹⁶

Amint azonban látni fogjuk, ez a cikk a történetnek egy rendkívül felhígított változattal állt elő, megfosztva azt a misztikus csoda varázsától. A középpontban itt a gyermek betegsége, gyógyulása és a leendő nagyságára vonatkozó jóslat állt. Az áldásnak itt is megvolt a maga dramaturgiai szerepe, de a névtelen szerző azt nem mutatta be részletesen.

Pedig éppen az áldás az a tengely, amely körül a történet összes többi változata forgott. 1902-ben egy ortodox rabbi Kossuth születésének századik évfordulója alkalmából mondott beszédében például így fogalmazott: „Fejezzük ki hálánkat Királyunknak, e föld urainak, és mindazoknak, akik életüket kockáztatva küzdöttek a harcmezőn a szabadságért és egyenlőségért, közöttük elsőként Kossuth Lajos miniszternek (akit a legenda szerint anyja elvitt a szent gáonhoz, Reb Teitelbaum Mózes újhelyi rabbihoz, hogy áldja meg őt, és ő megáldotta a Zsoltárok 60:6 versének szavalásával, *Adtál a téged félőknek zászlót, melyet felemeljenek az igazságért. Szela*, ezáltal megjósolva, hogy nagy ember válik belőle), aki törvénykezett arról, hogy egy és ugyanazon törvény legyen az ország minden lakosa számára, és törvény lett belőle a Parlamentben, egyenlő jogokat adva Izraelnek.”¹⁷

Ebben a változatban tehát Teitelbaum rabbi nem elégedett meg egy gyógyító áldással, hanem egy verset is idézett a Zsoltárokból. Hogy miért éppen ezt választotta, az nem derül ki, sem itt, sem azokból az ez idő tájt keletkezett magyar, német vagy héber nyelvű szövegekből, melyek csak érintőlegesen tettek említést a történetről.¹⁸

Ahogy azonban a legenda egyre szélesebb körben elterjedt, a bibliai idézet értelméről is megszületett az első magyarázat, mégpedig Grünwald Lipót tollából, aki az *Egyenlőség* című zsidó hetilapban a haszidizmus magyarországi történetéről közölt cikksorozatban ezt írta erről:

¹⁶ A sátoralja-újhelyi rabbi és Kossuth. *Zsidó Híradó* 1894. március 22. 9. Újraközölve: *Zsidó Híradó* 1898. június 16. 12. Az ortodox hetilapról lásd Mislovics Erzsébet: A magyar ortodoxia a századfordulón (1891–1906) – az ortodox hetilap, a *Zsidó Híradó* alapján. *Múlt és Jövő* 17 (2006) 2. sz. 57–68.

¹⁷ Idézi Baneth Ezekiel: *Meshiv ta'am*. Jeruzsálem, 1985. 233. [Kiemelés az eredetiben. A ford.]

¹⁸ A miről mi nem tehetünk. *Egyenlőség* 1897. január 10. 12.; Eisler Mátyás: Egy babérlevél a Kossuth koszorújába. In: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat*, 12.; Armin Schnitzer: *Jüdische Kulturbilder. Aus meinen Leben*. Wien, 1904. 156.; Singer Izrael: *Emlék-könyv 50 éves néptanítói és hittanári működéséből*. Sátoraljaújhely, 1904. 66–67.; Izidor Goldberger: Teitelbaum, Moshe. [Héberül.] In: *Otsar Yisra'el. Encyclopedia*. V. New York, 1911. 21.

„Nagy hazánkfia, Kossuth Lajos anyja ugyanis, aki zsenge korú gyermekében máris feltűnő képességek jeleit vélte fölfedezni, egyszer elhatározta, hogy nagy titokban elmegy az újhelyi czáddikhoz s esedezni fog neki, hogy áldja meg a fiát. Aznap a czáddik egyre említette a környezete előtt: »vegyétek tudomásul, hogy ma nagy vendég lesz a házamban.« Az emberei kíváncsian várták s találgatták: ki is légyen ez a czáddik által előre bejelentett előkelő vendég, honnan jöhet, micsoda egyéniség is az? Végre, úgy estefelé jelentik a czáddiknak, hogy egy keresztény nő vár az előszobában egy kis fiúval s bebocsátást kér. A czáddik parancsot adott, hogy az asszony csak várjon a külső nagy teremben, a gyermeket ellenben azonnal hozzák elébe. Amint behozták a gyermeket, a szent rabbi ünnepélyesen fölemelkedett a székéből s azt mondotta: »Bárúch hábbál« (Áldott legyen az érkezett!) Aztán ölébe vette a gyermeket, jól megnézte néhány percig s hangosan elrecitálta a LX. Zsoltár 6. versét:

»Tisztelőidnek fennlobogó jelvényt adál, az Igazság kedvéért, széláhl!«

Folytatólag hozzátette még: »Nagy ember váljék belőled, ne légy soha ellensége Izraelnek!«

A körülállók nagyon elcsodálkoztak a czáddik talányszerű szavain. Ekkor így szólott a környezetéhez: »Ez a gyermek valaha nagy és híres ember lesz, amilyen nem nagyon gyakran születik s biztos vagyok abban, hogy nemesen fog gondolkodni s nem lesz soha zsidó-gyűlölő, ezért is jött hajlékom árnyékába.«

S az újhelyi czáddik eme jóslata később aztán be is vált.

Magyarázatul még csak azt kívánjuk hozzáfűzni ehhez a bájos Kossuth-legendához, hogy az újhelyi czáddik által a Kossuth fejére ráolvasott zoltárversben előforduló »קשוט« szó héber betűelemei a magyar Kossuth szó mássalhangzóival teljesen egyeznek.”¹⁹

A lelkesítő harci zászló felvonását megjövendölő vers héber szövege kísérteties letlen folytán tehát a *Kossuth* szóhoz hangzásban hasonló „koset” szót is tartalmazza. A vers idézése révén a rabbi oly módon áldotta meg Kossuthot, hogy egyúttal jövőjét is megjósolta.

Ezzel azonban még nem merítettük ki a profetikus vers lehetséges jelentéstartalmait. Az újságíró Schön Dezső 1935-ben *Istenkeresők a Kárpátok alatt* címmel kiadott egy könyvet a máramarosi haszidizmus történetéről és néprajzáról. A szórakoztató és informatív, bár részben fikcionális műben Schön a legenda egy további, fantáziadús változatával s egyben a bibliai vers újabb értelmezésével állt elő.²⁰

A kiindulópont itt is ugyanaz: a kis Kossuth olyan betegségben szenved, amelyet az orvosok képtelenek diagnosztizálni. A kétségbeesett anya, miután könyörgésével meggyőzte vonakodó és szkeptikus férjét, elviszi tízéves fiát az újhelyi rabbi udvarába, és meghallgatásért esedezik segédjénél: „Reb Mose Teitelbaum [...] eltűnődött azon, hogy

¹⁹ Grünwald Lipót: A chaszidizmus története Magyarországon. VI. *Egyenlőség* 1918. december 14. 15. A sorozat egyike volt a szerző kisszámú magyar nyelvű publikációinak. A magyar zsidóság e termékeny történése műveinek zömét héberül publikálta Yekutiel Yehudah Greenwald néven.

²⁰ Schön Dezső: *Istenkeresők a Kárpátok alatt. A haszidizmus regénye.* [1935.] Bp., 1997.

látogatói között egyre nő a keresztények száma. Ő fogadja őket, sőt, kámeát is ad nekik.”²¹
A rabbi utasítására a segéd beengedi az asszonyt:

„– Azt hiszi, hogy én kuruzsló vagyok, azért jött hozzám? – kérdezte a rabbi tört magyarsággal.

– Nem, főtisztelendő úr, de tudom, hogy olyan ember, aki megtisztult élete és cselekedetei révén közelebb áll a mindenható Istenhez, mint más ember fia, ezért az imájának is inkább van foganatja. Könyörgöm, szent rabbi, vérszegény a gyermekem, étvágytalan és – félnék...”²²

A rabbi magához hivatja a fiút, megtudakolja nevét, majd annak hallatán kijelenti:

„– Szép név, nagyon szép név. Nagy ember leszel, kisfiam.

– Nem fogok meghalni, bácsi? A szomszéd Iván, a Zolopcsuké, azt mondta, hogy éjjel vámpírok barangolnak, meg fognak támadni, és kiszívják a véretem, mert kék színe van a szememnek. [...]

– Okos kis ember vagy te, Kossuth Lajos... ne higgyél a Zolopcsukék Ivánjának... Amit a vámpírról mondott, az csak mese. Vámpírok nem is léteznek... Te pedig kiváló, nagy ember leszel, megírta rólad sok-sok évvel ezelőtt Dávid király, a Zsoltárok könyvében. [...] A hatvanadik zsoltárban van rólad szó. »Az istenfélők lobogót kapnak« – így van ez megírva. Te leszel a néped zászlóhordozója, ahogy a zsoltáros király megmondta.

– Hát akkor nem fogok meghalni, bácsi? – ismételte a gyermek, és szemeiben megcsillant a remény fénye.

– Várj kisfiam, hadd folytassam a versszak másik felét. »Mipné kossuth szeláh« – ez azt jelenti, hogy Kossuth annyit fog élni, amennyit a »szeláh« betűi számértékben kitesznek... Még kilencvennél is több esztendőt fogsz élni. [...]

A rabbi a gyermek fejére tette a kezét, rövid áldást mondott, és egy kámeát akasztott a nyakába. Azután kikísérte az ajtóig. A gyermek kezét csókolta a rabbinak. Elváltak.”²³

Schön, akit könyve megírására nyilvánvalóan erdélyi tartózkodása inspirált, éles szemű pszichoterapeutaként mutatta be a rabbit, aki szemvillanás alatt rájön, hogy a fiú betegségét a vámpíroktól való alaptalan félelme váltotta ki. Schön két új elemet is bevitt a mesébe: egy amulettet, amelynek Teitelbaum reputációját tekintve valójában a korábbi verziókból való hiánya a meglepő,²⁴ valamint a bibliai vers bővített, a „szeláh” szó jelentőségét kieme-

²¹ Schön: *Istenkeresők*, 37.

²² Uo. 38.

²³ Uo. 38–39. [Kiemelés az eredetiben. A ford.]

²⁴ Amikor az újhelyi zsidó község 1847-ben felajánlotta a rabbiságot Teitelbaum Mózes unokájának, Teitelbaum Jekutiél Jehudának, szerződése kifejezetten kikötötte, hogy sem pénzért, sem ingyen nem osztozhatnak amuletteket, nem fogadhat el kvitliket, nem tarthat másfél óránál hosszabb prédikációkat, és ezekben nem átkozhat vagy szégyeníthet meg senkit. Nem tűnik túlzó extrapolációnak, ha e megszorításokból nagyapjának némely gyakorlatára is következtetünk. Israel Goldberger: Két rabbinikus szerződés. [Héberül.] *Ha-tsofeh* 11 (1912/13) 135.

Illusztráció. Kossuth und die Juden. *Der Israelit* 1898. november 3. 1625–1628.

[87. melléklet.]

ló értelmezését. Ezt a szót általában nem fordítják le, mivel jelentése bizonytalan. Schön Dezsőé az érdem, amiért előállt a gondolattal, hogy ebben az összefüggésben mégis van értelme, mégpedig a számértéke révén, amely 95-öt tesz ki. Ekképpen a rabbi nemcsak meggyógyítja a beteg fiút, illetve megjósolja nagyságát, de áldása révén egyben azt is garantálja, hogy hosszú életű lesz. Aminthogy így is lett.

Meggyógyított betegség, megjósolt nagyság, a hosszú életért mondott áldás – a legendának ezek azok az elemei, amelyekkel a mai napig találkozhatunk. A Kossuthot megáldó rabbi eredeti története azonban ettől jelentős mértékben eltér. Olyan politikai jelentéstartalommal bír, amely azóta eltűnt, vagy amelyet talán szándékosan hagytak el a 19. század végén. Az eredeti változat létrejött fél évszázaddal előbbre tehető, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukását közvetlenül követő időszakra, de nem korábbra – és ennek is van jelentősége.

Teitelbaum rabbi csodatételeinek híre a német zsidó sajtóban nem sokkal 1841-ben bekövetkezett halála után kezdett elterjedni. Amint egy lipótszentmiklósi levelező írta az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*-ban a rabbi halála kapcsán: „A hiszékeny tömeg olyan embert látott benne, aki képes alávetni saját akaratának a természetfeletti lényeket, arra kényszeríteni őket, hogy engedelmessé válnak parancsainak, és fel tudja fedni az emberek titkait, míg a felvilágosultak ravasz és számító csalót ismertek fel benne. Emberek ezrei érkeztek a legtávolabbi vidékekről a szent emberhez, hogy hasson a sors mozgatórugóira, és életüket kedvezőbb útra terelje. A betegek, és különösen azok, akiket oly rejtelmes kör gyötört, amellyel szemben az orvoslás művészete is hiába küzdött, eljöttek hozzá amuletteket vásárolni, megnyugvásra leltek, és gondjaiktól megszabadulva távoztak. Ám a legnagyobb tiszteletet az emberek körében azzal vívta ki magának, hogy állítólag különleges gyógyírral rendelkezett a meddőség ellen.”²⁵

Két évvel Teitelbaum halála után bizonyos Schönmann, a sátoraljaújhelyi Kaestenberg-féle izraelita iskola tanítója arról tudósított, hogy Teitelbaum rabbi sírhelye fölött mauzóleumot, úgynevezett *óhelt* emeltek, amely zarándokok ezreit vonzza, akik *kvitlijüket* az elhunyt rabbi sírjánál helyezik el: „Az elhunyt rabbinál üdvösséget keresők áramló sokaságát mi sem tanúsítja jobban, mint hogy egy évvel halála után házat építettek a sírja fölé, amelyben egy ládat találtak, tele az elhunytéhoz intézett kéréscédulákkal, hogy ilyen vagy olyan bajt hárítson el. Mondani sem kell, hogy a jámbor kérvények sokasága mellett a csúfolódás sem hiányzik. Így többek közt volt egy magyar nyelvű fohász, amelyben a kérvényező a *kör* nevű nemzeti tánc elsajátításához kért segítséget és támogatást az áldott elhunytól.”²⁶

Amint látható, ezek a tájékozott és terjedelmes beszámolók a csodatevő rabbit semmilyen módon nem hozták kapcsolatba Kossuthtal. A változás e téren 1849 őszén következett be.

A történet legelső változata Kossuth von einem Rabbi gesegnet [Kossuthot megáldja egy rabbi] címmel a lipcsei *Die Grenzboten* című hetilapban jelent meg október derekán.²⁷ A névtelen cikket néhány napon belül a két legfontosabb – szintén lipcsei megjelenésű

²⁵ *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 1841. szeptember 11. 524–525.

²⁶ Uo. 1843. július 7. 428.

²⁷ *Die Grenzboten*. [Zeitschrift für Politik, Literatur und Kunst] 8 (1849) II. Semester. Bd. 4. 105–108. A cikk olvasható itt: <https://brema.suub.uni-bremen.de/grenzboten/periodical/titleinfo/354632>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. augusztus 23.)

– német zsidó hetilap, az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* és a *Der Orient* is közölte.²⁸ A történet hónapokkal később egy a magyar forradalomról szóló, *Aufzeichnungen eines Honvéd* [Egy honvéd feljegyzései] című, szintén névtelen, kétkötetes könyv fejezeteként is napvilágot látott.²⁹ Emellett rövid összefoglalásokban ugyanabban az évben még több helyen felbukkant.³⁰ A könyvre még visszatérek.

Az angol nyelvű sajtóban a történet nagyobb sikert aratott. Mintegy másfél hónappal első megjelenése után a londoni *Jewish Chronicle* 1849. december 14-i számában közölte a cikk fordítását.³¹ A Kossuth személye és a magyar forradalom iránti érdeklődésnek, valamint az angol sajtóban honos újraközlési gyakorlatnak köszönhetően az írást a következő két hétben tíz brit napilap átvette.³² A cikk időről időre ezt követően is feltűnt, még oly távoli helyen is, mint Szingapúr.³³ Végül 1851 őszen új reneszánszát élte, először az amerikai sajtóban Kossuth egyesült államokbeli körútjakor, majd néhány héttel később a brit hírlapokban, Kossuth partra szállásakor Southamptonban.³⁴

Úgy tűnik, hogy a legenda ezek után nyom nélkül eltűnt a nemzetközi zsidó, illetve általános sajtókiadványokból, mígnem három és fél évtizeddel később, 1885-ben végre Magyarországon is felbukkant egy magyar nyelvű zsidó kiadványban. Az eredeti német szöveg hú – bár mint látni fogjuk, jelentősen rövidített – fordítását Lichtschein Lajos rabbi adta közre a *Magyar-Zsidó Szemle* című tudományos folyóiratban.³⁵ (A legenda ugyanebben az évben megjelent első héber nyelvű változata ezt a magyar fordítást foglalta össze.³⁶) Az eredetileg nem kifejezetten zsidó közönségnek szánt történet, amely egy nemzedékkel korábban bejárta a német és angol sajtót, és amelyet angol, skót, ír és amerikai városokban olvastak, eljutott tehát a magyar zsidó nyomtatott kultúrába.

²⁸ A cím mindkét újraközlésnél változatlan maradt. Kossuth von einem Rabbi gesegnet. *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 1849. október 29. 523–525.; *Der Orient* 1849. november 3. 193–194.

²⁹ *Aufzeichnungen eines Honvéd. Beiträge zur ungarischen Revolutionsgeschichte 1848 und 1849. Mit einem Plane der Festung Komorn.* I–II. Leipzig, 1850. II. 59–66. A fejezet címe itt is ugyanaz: Kossuth von einem Rabbi gesegnet. A könyv teljes egészében olvasható itt: https://books.google.hu/books?id=gFdVAAAACAAJ&pg=PP11&dq=Aufzeichnungen+eines+Honv%C3%A9d&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwiZk-LP9MXYAhW2Q_ED-HZXDDEEQ6AEwAXoECACQAg#v=onepage&q&f=false. (Legutóbbi megtekintés: 2021. augusztus 23.)

³⁰ Joseph Chowanetz [Julian Chownitz]: *Oesterreichs Mission als kathol. Weltmacht und als europäische Völkernomarchie.* Schaffhausen, 1850. 25. Érdekes variációkat tartalmazó rövid összefoglalót ad Δ [feltehetően Dux Adolf]: *Die Juden in Ungarn. Die Grenzboten* 9 (1850) II. Semester. Bd. 2. 695.

³¹ Kossuth and the rabbi. *Jewish Chronicle* 1849. december 14. 77–78.

³² *Globe* [London] 1849. december 14.; *Edinburgh Evening Post* és *Scottish Standard* 1849. december 19.; *Lincolnshire Chronicle* 1849. december 21.; *Morning Advertiser* [London] 1849. december 21.; *Leicestershire Mercury* 1849. december 22.; *Greenock Advertiser* 1849. december 25.; *Manchester Times* 1849. december 26.; *Derry Journal* [Londonderry] 1849. december 26.; *Glasgow Herald* 1849. december 31.; *Armagh Guardian* [Írország] 1849. december 31.

³³ *The Straits Times and Singapore Journal of Commerce* 1851. április 8.

³⁴ Kossuth blessed by Rabbi. *The New York Herald* 1851. október 11.; *The Daily Union* és *The Southern Press* 1851. október 16. Kossuth southamptoni partra szállásakor megjelent cikkek: *Morning Post* [London] 1851. október 25.; *Brechin Advertiser* [Angus, Skócia] 1851. november 4.; *John o' Groat Journal* [Caithness, Skócia] 1851. november 7.

³⁵ Lichtschein Lajos: Kossuth Lajos és a s.-a.-ujhelyi rabbi. *Magyar-Zsidó Szemle* 2 (1885) 5. sz. 322–323. Lichtschein a Somogy megyei Csurgón szolgált kerületi rabbiként, vagyis távol az események tokaji helyszínétől.

³⁶ *Ha-magid* 1885. július 2.

Kései hazai publikálása ellenére a történet Lichtschein állítása szerint „zsidó körökben elég ismeretes” volt.³⁷ Könnyen lehetséges, hogy szájhagyomány útján is terjedt, és a tény, hogy Lichtschein nem utalt a korábbi német cikkekre, megerősíthette a benyomást, hogy csak egy népi legendát jegyzett le. A szájhagyományt azonban eredetileg minden valószínűség szerint a *Grenzboten*ben megjelent cikk és az *Aufzeichnungen eines Honvéd* című könyv inspirálta, ugyanis a lap és a könyv egyaránt lelkes olvasóközönségre talált Magyarországon. Bár a *Grenzboten* behozatala a Habsburg Monarchiába 1848 előtt és 1850 után tilos volt, példányait becsempészték Magyarországra, ahol széles olvasótábornak örvendett.³⁸ Ami a könyvet illeti, előszavát a szerző 1850. március 13-án keltezte. Két hónappal később a lipcsei és bécsi lapokban már reklámozták is, hogy azután a reakciós Habsburg-kormány egyéb felforgatóknak ítélt külföldi kiadványokkal együtt betiltás és elkobozza.³⁹ Ennek ellenére a könyv is eljutott Magyarországra, példányait imakönyvekbe kötve csempészték be az országba, „s itt sűrűn olvasták”, írta 1917-ben Kacziány Géza a magyar emlékirat-irodalomról készült munkájában, majd hozzátette: „Tartalma érdekes, elbeszélései nagyrészt igazak, a szerző kiléte ma is ismeretlen.”⁴⁰

Bár a legenda kezdetben a *Grenzboten*ben megjelent cikk, illetve annak német és angol nyelvű változatai révén terjedhetett el, valószínű, hogy az azt követő évtizedek során az *Aufzeichnungen* tartósabb hatást gyakorolt, és jóval nagyobb közönséghez jutott el.⁴¹ A történet ismertségét utóbb az enciklopédiák szócikkei, majd még később az internetes oldalak exponenciálisan növelték.⁴²

³⁷ Lichtschein: Kossuth Lajos, 322. A német nyelvű változatok már korábban keringhettek Magyarországon, talán már 1850-ben, ha helytálló a feltételezésünk, hogy a *Grenzboten*ben Die Juden in Ungarn címmel megjelent cikk névtelen szerzője Magyarországról írta tudósítását.

³⁸ István Fenyő: Die Leipziger Grenzboten und Ungarn im Reformzeitalter. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1970) 316.; Rózsa Mária: Magyarország a Grenzboten című folyóiratban (1849–1880). I. *Magyar Könyvszemle* 122 (2006) 32–50. A politikai tartalmú, illetve a forradalmi eseményekkel foglalkozó külföldi kiadványok behozatalát 1850-ben három kormányrendelet tiltotta be. A *Grenzboten* és az *Aufzeichnungen eines Honvéd* is szerepelt a betiltott kiadványok listáján. A listát közli: A *Hon* 1871. augusztus 27. [2.] Mindazonáltal a két kiadvány a Podolsky által Geringernek 1852. június 20-án Verzeichniss aller durch Erläße des k.k. III. Armee-Commando's über hierortige Anträge prohibirten Bücher und Journale címmel küldött listán még nem szerepelt. Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára D51 1852:800. Köszönet Deák Ágnesnek, amiért felhívta figyelmemet erre a forrásra.

³⁹ *Aufzeichnungen*, I. IV. A hirdetések szerint a könyv kapható volt „Bécsben a Carl Gerold und Sohn, Jasper, Hugel und Manz, R. Lechner, Wallishausser, valamint minden más könyvesboltban”. *Leipziger Zeitung* 1850. május 7.; *Wiener Zeitung* 1850. május 31. Vagyis betiltása és elkobozása előtt a mű jelentős nyilvánosságot kapott. Ami ezután történt, kissé homályos, a források némileg ellentmondanak egymásnak. Míg a könyvről, mint láttuk, még május végén is megjelentek hirdetések, a *Die Presse* már május 7-én arról számolt be, hogy Klapka emlékiratainak terjesztését a hatóságok nem akadályozzák, de az *Aufzeichnungen eines Honvéd* című könyvet elkobozták. Akárhogy történt is, a könyvet nem sokkal később betiltották.

⁴⁰ Kacziány Géza: *A magyar memoire-irodalom 1848-tól 1914-ig*. Bp., 1917. 30. Egy 1870-ben megjelent cikk szerint a könyvet „széles körben olvasták”. Ein Buch und ein Bilderwerk. *Neues Fremden-Blatt* 1870. november 12.

⁴¹ Példaként említhetnénk, hogy egy német folyóirat az anekdota forrásaként 44 évvel a megjelenése után is a könyvet jelölte meg. Lásd *Deutsches Volksblatt* 1894. március 21.

⁴² Goldberger: Teitelbaum, Moshe; T[eitelbaum] Mózes. In: *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Bp., 1929. 887. Az internetes keresőkbe beírt „Teitelbaum Kossuth” szópárra rákeresve számos olyan honlapot találok, amelyek megemlítik ezt a legendát.

Noha a *Grenzboten*ben és az *Aufzeichnungen*ben megjelent történet a szerző neve nélküli látott napvilágot, személyazonossága megállapítható. Első lépésként érdemes megjegyezni, hogy bár a *Grenzboten* cikke fél évvel megelőzte az *Aufzeichnungen* 1850. májusi kiadását, valójában az utóbbinak köszönheti megjelenését, és nem fordítva. Az árulkodó nyom a rabbi székhelyeként a *Grenzboten*ben tévesen szereplő „Aphely”, mely megnevezést 1849 és 1851 között a közel kéttucatnyi német, angol és amerikai utánközlés mind átvette. A város neve az *Aufzeichnungen*ben azonban helyesen, „Újhely”-ként jelent meg, ami arra utal, hogy a *Grenzboten* szedője olvasta félre a kéziratban a számára ismeretlen magyar helységnevet. A második nyommal az *Aufzeichnungen* előszava szolgál: „E honvéd feljegyzéseiből többet a csatatéren jegyeztek fel. Tapasztalatokat, tényeket mondanak el. Ez az értékük a Magyarországról szóló mesékkel és költeményekkel szemben, és ez a történelmi értéke ezeknek az emlékiratoknak, amelyek közül néhány különösen nagy visszhangra talált, amikor a *Grenzboten*ben és a *Kölner Zeitung* tárcarovatában napvilágot látott.”⁴³ A könyvnek ebben az időben legalább két fejezete megjelent a *Grenzboten*ben (az egyik a Kossuthot megáldja egy rabbi volt, míg a másik az Egy dervis megjósolja Batthyány halálát címet viselte), vagyis nem a könyv emelt át jó történeteket a folyóiratból, hanem az utóbbi közölt hamarabb részleteket a könyvből.⁴⁴

De ki írta az *Aufzeichnung*et? Az ebben a tekintetben bizonytalan Constant von Wurzbach, a sokkötetes osztrák életrajzi lexikon szerkesztője a könyv szerzőségét hol ismeretlennek nyilvánította, hol Karl Wilhelm Ritter von Martininak tulajdonította, míg rá nem ébredt, hogy az utóbbi *Bilder aus dem Honvédleben* című könyve és a hozzá hasonló *Aufzeichnungen eines Honvéd* két külön mű.⁴⁵ Az 1980-as évekig kellett várni, míg az 1848–49-es forradalommal és szabadságharcral foglalkozó magyar történészek körében elterjedt az a nézet, hogy a hírlapíró Adolf Neustadt volt az *Aufzeichnungen* szerzője. A könyv azért keltette fel az érdeklődést, mert értékes részleteket közölt Batthyány Lajos, az 1848-as miniszterelnök fiatal éveiről.⁴⁶ Neustadt szerzőségére vonatkozóan végül Molnár András állt elő meggyőző bizonyítékokkal.⁴⁷ Molnár rámutatott, hogy a Wurzbach által Neustadt-

⁴³ *Aufzeichnungen*, I. V–VI.

⁴⁴ Egy, a könyv megjelenésével egy időben napvilágot látott cikk kimaradt a kötetből, talán mert túl későn íródott. Lásd *Die Gefangenen und ihre Behandlung im Pesther Neugebäude*. *Aufzeichnungen eines Honvéd*. *Die Grenzboten* 9 (1850) I. Semester. Bd. 2. 114–120. A kötetbe bekerült két cikk a *Grenzboten*ben 1849. október közepén, illetve november elején jelent meg.

⁴⁵ Constant von Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. I–LX. Wien, 1856–1891. Az *Aufzeichnungen* a következő szócikkekben szerepel szerzői megjelölés nélkül: Görgei, Arthur. 1859. V. 237.; Pulszky, Franz Aurel. 1872. XXIV. 71.; Récsey von Récse, Adam Freiherr. 1873. XXV. 101. Martini a következő szócikkekben szerepel szerzőként: Klapka, Georg. 1864. XII. 6.; Kossuth, Louis. 1865. XIII. 21., végül a mű utolsó kötetében található bibliográfiában: 1891. LXI. XXVIII. A Martiniről szóló szócikkekben (Karl Wilhelm Ritter von Martini. 1867. XVII. 37.) Wurzbach már helyesen adta meg könyve címét (*Bilder aus dem Honvédleben*). A mű 1851-ben jelent meg Bécsben, Friedrich Manz kiadásában, majd második kiadásban Prágában 1854-ben.

⁴⁶ Már Károlyi Árpád jelezte, hogy a könyv hasznos forrás Batthyány fiatalságáról, de a szerző nevét még nem ismerte. Károlyi Árpád: *Németujvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre*. Bp., 1932. 593. A forradalom és szabadságharc kiemelkedő történésze, Spira György állította elsőként, hogy a könyvet Adolf Neustadt írta, de ezt semmivel sem támasztotta alá. Spira György: *Négy magyar sors*. Bp., 1983. 35.

⁴⁷ Molnár András: „Egy honvéd feljegyzései” Batthyány Lajos grófról. *Levéltári Szemle* 43 (1993) 1. sz. 49–62. Molnár tanulmánya után a történészek elfogadták Neustadt szerzőségét. Lásd Urbán Aladár: Gróf Batthyány

nak tulajdonított, az *Aufzeichnungen*hez címében hasonlító s állítólag szintén kétkötetes *Aus dem Leben eines Honvéds* valójában nem létezik.⁴⁸ Felhívta a figyelmet továbbá a könyvben található kevés személyes feljegyzés egyikére, amelyben a névtelen szerző azt állítja, hogy 1848. március 17-én saját szemével látta, amint a magyar küldöttség elindult gőzhajón Pozsonyból Bécsbe, és „emlékezetből” idézte Kossuthnak a rakparton mondott beszédét.⁴⁹ Ez Neustadt szerzőségére utal. Lelkes liberális újságíróként, majd a *Pressburger Zeitung* szerkesztőjeként bizonyára nem hagyta volna ki ezt a jelentős eseményt.⁵⁰

A prágai születésű Adolf Neustadt (1812–1875), aki apja antikváriumában már gyermekkorában megismerkedett a helyi értelmiséggel, zsenge korától közölt tudósításokat különböző bécsi és lipcsei újságokban. Az 1830-as években Bécsben élt, ahol Ignatz Kurandával, a lipcsei *Die Grenzboten* későbbi szerkesztőjével lakott együtt, és szoros barátságot kötött Ludwig August Frankl-lal, az 1840-es évekbeli legjelentősebb bécsi irodalmi lap, a *Sonntagsblätter* jövődöbéli szerkesztőjével. Az 1840-es években áttelepedett Magyarországra, ahol a *Pressburger Zeitung* és az irodalmi mellékleteként megjelenő, Frankl lapjához hasonlóan rangos *Pannonia* szerkesztője lett, míg 1848. március végén arra kényszerült, hogy elhagyja Pozsonyt, és Bécsbe tegye át székhelyét. Az 1848-as forradalom idején Neustadt több liberális lapnak volt a szerkesztője, illetve munkatársa. Prágában rendszeresen publikált a Franz Klutschak által kiadott *Constitutionelles Blatt aus Böhmen* című lapban, majd 1849 januárjától Prágában, Bécsben és főleg Kremsierben adta ki a *Politische Briefet*, amelyben a Reichstagnak az eljövendő alkotmányról folyó tanácskozásairól tudósított a Birodalmi Gyűlés március eleji váratlan feloszlataáig. 1849-ben Neustadt visszatért Bécsbe, 1850 szeptemberétől a *Wiener Blätter* szerkesztője lett. Ez volt az első és egyetlen zsidó felekezeti lap, amelyben közreműködőként feltűnt a neve. 1851 októberéig dolgozott a zsidó lapnál, mikor is Ignatz Kuranda *Ostdeutsche Post*jához csatlakozott.⁵¹ Később Kuranda, Frankl és pártfogoltja, Leopold Kompert, a *Geschichten aus dem Ghetto* népszerű szerzője mellett Neustadt is tagja lett a bécsi zsidó hitközség vezetőségének. Újságíróként és szerkesztőként páratlan baráti és ismeretségi hálóval rendelkezett. „Neustadtnak [mindent] tudnia kellett”, írta Hans Kudlich, az 1848–49-es osztrák Reich-

Lajos emlékezete. *Aetas* 15 (2000) 1–2. sz. 133.; Hermann Róbert: Eötvös József öt levele 1849-ből és 1864-ből. *Századok* 142 (2008) 208.

⁴⁸ Molnár: Egy honvéd feljegyzései, 49. Wurzbach: Neustadt, Adolf. In: *Biographisches Lexikon*, XX. 305. A téves információ ezután a következő művekbe is átkerült – köztük sajnos egy általam írt életrajzi szócikkbe: Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. Bp., 1903. 1023–1024.; Neustadt Adolf. In: *Magyar Zsidó Lexikon*, 652.; Michael K. Silber: Neustadt, Adolf. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I–II. Ed. Gershon David Hundert. New Haven – London, 2008. II. 1259–1260.

⁴⁹ *Aufzeichnungen*, I. 58. Megjegyzendő, hogy ez önmagában nem feltétlenül zár ki egyéb, Neustadt köréből származó személyeket, így Szarvady Frigyes, Korn Fülöpöt vagy Dux Adolfot, illetve a pozsonyi irodalmi élet egyéb szereplőit. Lásd Adolf Neustadt: Leopold Kompert. *Biographische Skizze*. *Libussa* 19 (1860) 367.

⁵⁰ Ugyanakkor a *Pressburger Zeitung* fura módon nem számolt be az eseményről, miközben pesti riválisa ezt megtette. Lásd *Der Ungar* 1848. március 23. 559–560.

⁵¹ Adolf Neustadt értelmiségi köréről lásd Hillel J. Kieval: *The Social Vision of Bohemian Jews. Intellectuals and Community in the 1840s*. In: *Assimilation and Community. The Jews in Nineteenth-Century Europe*. Ed. Jonathan Frankel – Steven J. Zipperstein. Cambridge, 1992. 246–283.; *Ludwig August Frankl (1810–1894). Eine jüdische Biographie zwischen Okzident und Orient*. Hrsg. Louise Hecht. Wien, 2016.

stag egyik legfontosabb aktivistája. „Általában mindent tudott is, mert tudta, hogyan kell a pártok titkai mögé látni.”⁵²

Visszatérve Neustadt szerzőségére, ezt egy első pillantásra paradoxnak tűnő érveléssel támasztanánk alá, nevezetesen azokkal az első kézből származó csatabeszámolókkal és a komáromi erődnek az *Aufzeichnungen*ben szereplő leírásával, amelyek nincsenek összhangban azzal, amit Neustadt forradalom alatti tevékenységéről tudunk.⁵³ A könyvben olykor egyes szám első személyben beszélő szerző csupán írói szabadságát gyakorolta, mikor informátorai tapasztalatait sajátjaként adta tovább. Ezt a trükköt Wurzbach szerint Neustadt már néhány évvel korábban is alkalmazta, amikor átdolgozta egy Lamplot nevű tüzérségi tiszt jegyzeteit, és *Aufzeichnungen eines österreichischen Militärs* címen, Stephan Thurm álnéven cikksorozatban közölte a *Grenzboten* 1844-es évfolyamában. Egy évvel később a sorozat *Aus der Kaserne* címen két kötetben a lipcsei Friedrich Wilhelm Grunow kiadásában is megjelent.⁵⁴ Ha Wurzbach valóban nem tévedett, amikor Thurmot Adolf Neustadttal azonosította, akkor a két könyv kiadástörténetének hasonló elemei – vagyis előközlés a *Grenzboten*ben, az „*Aufzeichnungen*” kifejezés használata egy katonai emlékirat kontextusában, valamint Grunow választása kiadóként – mind egy és ugyanazon mintát követnek, és még inkább megerősítik a feltevést, hogy Neustadt volt az *Aufzeichnungen* szerzője.⁵⁵

Úgyszintén erre utal Benjamin Kewall bécsi zsidó újságíró nemrég felfedezett naplója. 1850. április 1-jei naplóbejegyzésében ez áll: „Neustadt úr, akiben az egyik legrátermettebb bécsi publicistát ismertem meg, jó cikkeket ír a *Kölnische Zeitung* és a *Grenzboten* számára.”⁵⁶ Aligha lehet véletlen egybeesés, hogy előszavában az *Aufzeichnungen* szerzője ugyanezt a két periodikát nevezte meg, mikor megjegyezte, hogy könyvének egyes fejezetei már megjelentek „a *Grenzboten*ben és a *Kölner* [helyesen: *Kölnische*] *Zeitung* tárcarovatában”.⁵⁷

A *Kölnische Zeitung*ban megjelent cikk Pulszky Ferenc 1849. október 14-én Londonból küldött cáfolatát adta közre a Batthyányt ért hazaárulás vádjára.⁵⁸ Kewall naplójának nem sokkal korábbi, október 8-i bejegyzése megerősíti, hogy Neustadt roppantmód szívére vette Batthyány sorsát. Miután feljegyezte Batthyány kivégzésének kegyetlen lefolyását, Kewall hozzátette: „Erről Neustadt úr számolt be, akit az események mélyen megrázták,

⁵² Hans Kudlich: *Rückblicke und Erinnerungen*. I–III. Wien–Pest–Leipzig, 1873. III. 248.

⁵³ A komáromi erődre vonatkozó információk talán Einhorn Ignáctól [Horn Ede] származtak, aki ott szolgált Klapka tábornok alatt Magyarország első zsidó tábora lelkészeként. Lásd Michael K. Silber: Einhorn, Ignác. In: *The YIVO Encyclopedia*, I. 461–462.

⁵⁴ Wurzbach: Rimmer, Albert. In: *Biographisches Lexikon*, XXVI. 160. Lamplot szintén Neustadt ismeretségi köréhez tartozott. Lásd Neustadt: Leopold Kompert, 367.

⁵⁵ A nagybátyja könyvkiadó vállalkozását 1839-ben átvevő Friedrich Wilhelm Grunow adta ki 1842-től a *Grenzboten*t, valamint Kuranda, Moritz Hartmann, Siegfried Kapper, Leopold Kompert és Einhorn Ignác (J. E. Horn) műveit.

⁵⁶ *Erlebte Revolution 1848/49. Das Wiener Tagebuch des jüdischen Journalisten Benjamin Kewall*. Hrsg. Wolfgang Gasser. Wien, 2010. 484. [Kiemelés az eredetiben. A ford.]

⁵⁷ *Aufzeichnungen*, I. VI. [Kiemelés az eredetiben. A ford.]

⁵⁸ Uo. 176–201.

aminthogy nyilván megráztak volna minden érzékeny embert.”⁵⁹ Lehetséges, hogy éppen Pulszky levelének publikálása adta meg a lökést ahhoz, hogy Neustadt egy nagyobb terjedelmű, végül kétkötetes munkába vágjon, amelynek első kötete mindenestre legnagyobb részét Batthyány életéről szól.

A prágai rendőrség aktái további bizonyítékot szolgáltatnak Neustadt szerzőségére. 1852 nyarán némi aggodalmat keltett Bécsben, hogy Kossuth párizsi emberei, Szarvady Frigyes és Irányi Dániel egy Neustadt nevű bécsi kereskedővel leveleznek, akit a prágai rendőrség a szerkesztő és hírlapíró Adolf Neustadt testvéreként azonosított. „Állítólag az *Erlebnisse eines Honvédsnek* is ez a kereskedő a szerzője”, írta a rendőri jelentés. A téves információt id. Leopold von Sacher-Masoch prágai rendőrfőnök (az író apja) cáfolta (Adolfnak csak egy testvére volt, Jakob, ám ő már több mint két évvel korábban kivándorolt az Egyesült Államokba), mindazonáltal a rendőri jelentés Neustadt nevének egy újabb, talán a legkorábbi összekapcsolása egy megint csak nem létező, ám az *Aufzeichnungen*nel hasonló című művel.⁶⁰

Úgy vélem, a közvetett bizonyítékok sokasága alapján immár biztonsággal megállapíthatjuk, hogy Adolf Neustadt volt az *Aufzeichnungen eines Honvéd*, következésképpen a *Grenzboten*ben megjelent Kossuthot megáldja egy rabbi című cikk szerzője. Hogy Neustadt eltitkolta kilétét, ezt a forradalom utáni elnyomás, a forradalommal és annak vezetőivel rokonszenvező kiadványok betiltása és elkobzása érthetővé teszi.⁶¹ Az 1850-es évek elején a liberális írókat alig tűrték meg a császári fővárosban.⁶² Talán maga Neustadt is közrejátszott a nem létező könyvcímek körüli zűrzavar kialakulásában. Ennél már jóval talányosabb, vajon miért nem vallotta be később sem, hogy ő az *Aufzeichnungen* szerzője, és miért nem adta ki újra a Kossuthot megáldó rabbiról szóló cikkét.

A Kossuthot megáldó rabbi legendájának beágyazása az *Aufzeichnungen*be árnyalja a történet értelmezését. A könyv két kötete mintha tandemet alkotna, párhuzamos életutakban rajzolva meg a magyar forradalom két kulcsszereplőjét. Az első kötet javarészt Batthyány Lajosról szól, a második nagyrészt Kossuth Lajosról. Bár a szerző a főszereplők dicséretes tulajdonságai mellett mindkét esetben bemutatja jellemhibáikat is, a két életrajz mégis a kontrasztra épül. Számunkra két aspektus érdemel figyelmet: a szereplők fiatal éveit, illetve a sorsukat illető jóslás. Az arisztokrata Batthyány züllött, elfecsérelt ifjúkorával a vezérszerepre született fiatal Kossuth szilárd erkölcsi tartása, fegyelmeltsége, fejlett igazságérzete áll szemben. Ami megjósolt sorsukat illeti, a Kossuthot megáldja egy rabbi című írásnak is megvan a maga párhuzamos története, csak hogy a jövődőlés itt végzetesen baljóslatú.

⁵⁹ *Erlebte Revolution*, 430.

⁶⁰ Narodni Archiv. PGT. 1849–1952. J 15 1852. Irany a Szarvady. Paříž. Köszönöm Michael Millernek, hogy rendelkezésemre bocsátotta ezt a cseh Nemzeti Levéltárban található jelentést.

⁶¹ Horn Ede egy röpirata még 1864 elején is felkerült a betiltott külföldi kiadványok listájára. Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Bp., 2018. 264.

⁶² Kurandát például 1851-ben kiutasították Bécsből Csehországba, és Franklot is hasonló eljárással fenyegették. Louise Hecht: *A Biographical Sketch*. In: *Ludwig August Frankl*, 351.

Az *Aufzeichnungen* első kötetének negyedik, Egy dervis megjósolja Batthyány halálát című fejezete a grófnak és családjának gőzhajón Bécsből Pestre tett útjáról szól. A hajón velük utazik a török nagykövet, akit többek között egy dervis is elkísér. Amikor a dervis felajánlja, hogy olvas a grófnő tenyeréből, az ingerülten elküldi, mivel egy kellemetlen gyermekkori incidensre emlékezteti: egy cigányasszony megátkozta anyját, amiért nem volt hajlandó alamizsnát adni, anyja pedig nem sokkal később gyermekágyban meghalt. „Batthyány azonban nevetve nyújtotta a kezét, amelyet a dervis hosszan, szótlanul szemlél. Majd elengedte a gróf kezét, és olyannak tűnt, mint aki inkább hallgatna. Ám ez felbosszantotta a közismerten lobbanékony természetű Batthyányt. Végül a dervis felemelte jobb kezét, kézfejét Batthyány arca elé tartotta, és széttárta öt ujját. A gróf nem értette azonnal a pantomimot, vagy nem akarta megérteni. [...] Majd elsápadt, mint aki igyekszik elrejtetni zavarát. Több másodpercbe telt, míg sikerült visszanyernie nyugalalmát, majd kényszeredett nevetéssel egyik barátjához fordult: »Öt év múlva? Az túl korai lenne. Még egy negyedszázadra van szükségem, hogy megvalósítsam, ami célt életemben magam elé tűztem...« 1849 nyara még be sem fejeződött, így az ötödik év sem telt el e jelenet óta, amelynek valóságáért kezeskedünk, amikor gróf Batthyány Lajos már holtan feküdt a pesti Neugebäudeban.”⁶³

A dervis jóslata a rövid életre ítélt, szerencsétlen sorsú Batthyányról ekképpen a rabbi áldásában és a szerencsésebb Kossuthra vonatkozó jóslatában találja meg fordított párját. Az egzotikus, keleti figurák jóslatai természetfölötti vonásokkal tarkítják a két államférfi életútját. De a dervis jóslatával ellentétben a rabbi áldásának története nemcsak egy önmagában álló elbeszélés, hanem tágabb, a zsidók magyar forradalomban betöltött szerepéről szóló narratívába illeszkedik.

Egy további szembetűnő ellentét jó átvezetésnek kínálkozik a rabbi áldásáról szóló legendához. Batthyány jellemgyengességét Neustadt jelentős részben a szülők hibás nevelésének tulajdonítja, különösen anyja hanyag, felelőtlen és tékozló életmódjának, amellyel majdnem csődbe sodorta családját, és fiát kis híján megfosztotta örökségétől.⁶⁴ Kossuth anyját ezzel szemben a családjának szentelt fejezetben jellemes, gondoskodó és vallásos asszonyként írja le, aki „állandóan fia boldogságáért imádkozott. És bár kálvinista volt, attól sem riadt vissza, hogy katolikus templomban és zsidó zsinagógában imádkozzon Lajos fia ügyében.”⁶⁵ Vallásos, de egyben ökumenikus is, ezek azok a vonások, amelyek gondviselészerű szerepet játszanak majd fia sorsának meghatározásában. Ezt a döntő pillanatot mutatja be az ifjú Kossuthot megáldó rabbiról szóló fejezet.

⁶³ Ein Derwisch prophezeiht den Tod Batthyanyi's. In: *Aufzeichnungen*, I. 212–217. A fejezet korábbi megjelenése: Ein Derwisch prophezeit des Tod Batthyany's (aus einer Biographie des Grafen Ludwig Batthyany). *Die Grenzboten* 8 (1849) II. Semester. Bd. 4. 223–224. A cikk olvasható itt: <https://brema.suub.uni-bremen.de/grenzboten/periodical/titleinfo/354686>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. augusztus 23.) Lásd még Farkas Emőd: *Gróf Batthyány Lajos élete*. Bp., 1908. 72–73.; Molnár András: „Az akasztófa tükröződik a szeméből!” *Vasi Szemle* 47 (1993) 501.; Takács Tibor: „Nem félek a haláltól...” *Új Honvédségi Szemle* 61 (2007) 8. sz. 125. Egyedül Molnár András hivatkozik az *Aufzeichnungen*re mint a történet forrására.

⁶⁴ *Aufzeichnungen*, I. 12–15.

⁶⁵ Uo. II. 50.

Az *Aufzeichnungen* e fejezete három részből áll: a legendát egy elő- és egy utószó öleli körül, amelyek kontextusba helyezik a történetet, s egyben maguk is teremtenek egy legendát a Habsburgokkal szembeni zsidó ellenállásról. Amint azonban látni fogjuk, az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követően megváltozott politikai légkör hatására a század vége felé megjelenő feldolgozások az elő- és utószót kihagyták, és helyettük egy érdekes, ám politikailag ártalmatlan mesét hoztak létre, amelyet idővel a Grünwald- és Schön-féle, fentebb már bemutatott és még neutrálisabb változatok úgyszintén elhagytak.

Amikor a legenda 1849 vége felé első ízben megjelent a *Grenzboten*ben, Neustadt hangsúlyozta, hogy a történet „hiteles közlésen” alapul. Álláspontja a kétkötetes *Aufzeichnungen* előszavában sem változott, itt is kiemelte a történet valódiságát és ebből fakadó történeti értékét.⁶⁶ Ezeket a kijelentéseket a legendát 1849 és 1851 között újraközlő német zsidó sajtó, illetve az angol fordítások hűen reprodukálták. Amikor azonban a történet 1885-ben egy hazai lapban magyarul is megjelent, az elő- és utószó elmaradt, és a bevezetőben a történetet közlő Lichtschein már némi óvatos szkepszissel így fogalmazott: „Kossuth Lajos gyermekkori életrajzából akarok egy kis történetecskét elbeszélni, mely zsidó körökben elég ismeretes és – akár csak nagyjában, akár részleteiben is hiteles – elég érdekes arra, hogy elmondjam, még azon esetben is, ha az egész merő hagyomány volna.”⁶⁷ Az *Aufzeichnungent* a Berlinben élő világias Adolph Kohut már csak „egy Kossuth életéről szóló érdekes epizód” forrásaként említette, és a történetet a következő, feltehetően mások által is osztott megjegyzéssel zárta: „Si non e vero, e ben trovato!”⁶⁸

Következzék itt a legenda, ahogy az a *Grenzboten*ben megjelent:

„Kossuth apja ügyvéd volt, és Magyarországnak egy olyan északi megyéjében élt, amelynek lakói főleg Lengyelországból bevándorolt zsidók voltak. A betelepültek között volt egy haszidok (jámborok) nevű szekta, amelynek tagjai hosszú ruháikról, szőrmesapkáikról és göndör fürtjeikről ismeretesek, megjelenésük teljesen különbözik az őshonos zsidókéétól. Kossuth apja hosszadalmas pert folytatott Aphely [sic! Újhely] főrabijá ellen. A per oka ismeretlen, de hosszú éveken át tartott, és mindkét fél nagy makacsságot tanúsított. Ez alatt az idő alatt az ügyvédnek két fia meghalt, majd röviddel a per után ő maga is elhunyt. Az előítéletek és a bigottság révén elterjedt a hír, miszerint e mennyei beavatkozás a rabbi átkának volt a következménye, és még a katolikusok és a kálvinisták is rettegni kezdtek a zsidó egyházi ember hatalmától. A betegek és nyomorultak valláskülönbség nélkül özönlöttek a rabbi házába, hogy meggyógyítsa őket, és csodálatos varázslatai révén segítséget nyújtson nekik. A rabbit a legnagyobb tisztelet és reverencia övezte. Agyafúrt és tapasztalt férfi volt, és a nép tudatlanságát saját javára fordította – amint ezt más hitvallások politikai és egyházi vezetői is nemritkán megteszik.

Az ügyvéd özvegyét, aki attól félt, hogy utolsó fia, Kossuth Lajos is áldozatul esik a rabbi átkának, arra indította az anyai szeretet, hogy meglátogassa a szakállas rabbit,

⁶⁶ Kossuth von einem Rabbi gesegnet. *Die Grenzboten*, (1849) II/4. 106.; *Aufzeichnungen*, I. VI.

⁶⁷ Lichtschein: Kossuth Lajos, 322.

⁶⁸ Kohut: Ludwig Kossuth und die Juden, 451–452.

és bocsánatot kérjen tőle a néhai férje által rajta elkövetett sérelemért. A rabbi nagyon szívélyesen, sőt barátságosan fogadta a szomorú özvegyet, ami kellő bátorságot adott az anyának, hogy a rabbi áldását kérje fiára. Az agyafúrt rabbi habozott, méregette a fiút, és beszélgetett vele. A kis legényt már akkor élénk elme és emelkedett szellemiség jellemezte, és a tiszteletteljes bizalom, amellyel a fiatal Kossuth a rabbit és követőit szemlélte, kedvezően hatott a tiszteletre méltó egyházi emberre. A bölcs rabbi, az aggódó anya és az emelkedett szellemű kis legény lelkiállapotának ábrázolását mellőzzük, ezt nálunk költőibb tollra bízunk. Csak megállapítjuk a tényt, hogy a rabbi a gyermek fejére tette a kezét, és megáldotta. Ez olyan nagy eseménynek számított az országban, hogy a Kossuth család gondosan lejegyezte a rabbi által idézett zsolnárt, a 60. fejezet 4. [sic!] versszakát: *Natata lira'echa nes lehisnases mipne koset - szelah.* (Adtál a téged félőknek zászlót, melyet felemeljenek az igazságért. Szela.)

A rabbi a *koset* (igazság) szó miatt választotta ezt a verset, mivel a magyarok is így ejtik ki *Kossuth* nevét. A rabbi ezután az ifjú Kossuth lelkére kötötte, hogy ne tápláljon ellenséges érzelmeket a zsidókkal szemben. E felszólítást Kossuth be is tartotta, és már az iskolában toleranciájával tüntette ki magát. Ezek a kis epizódok, melyeknek jelentőségét növelte, hogy a fiú csillogó és életerős férfivá lett, nagy nevet és tekintélyt kölcsönöztek a rabbinak.”⁶⁹

Mielőtt elemezném a legendát, egy megjegyzés arról, hogy a történet milyen módon igyekszik hitelesnek feltüntetni magát. A történet valódiságát maga a Kossuth család szavatolja, ami persze logikus, hiszen a rabbi áldásának egyedül a gyermek és anyja voltak tanúi. De hogyan maradt fenn az esemény emlékezete? Az eredeti beszámoló annyit mond: a Kossuth család „gondosan lejegyezte [notirte] a rabbi által idézett zsolnárt”. Az 1885-ös magyar változat ennél részletesebb: „E verset – így szól a hagyomány – Kossuth anyja az imakönyvébe is bejegyezte.”⁷⁰ (A héber sajtóban ekkoriban megjelent két fantáziadús, ám komolyan nem vehető cikk szerint a legendát maga Kossuth terjesztette el, mivel „szentül meg volt győződve róla, hogy a rabbi áldása tette képessé nagy és magasztos dolgok véghezvitelére”.⁷¹)

Csak idő kérdése volt, hogy mikor akad egy kíváncsi ember, akiben lesz annyi bátorság, hogy a Kossuth család valamelyik tagját kifaggassa a történekről. Egy bizonyos Schwarz 1904-ben beszámolt róla, hogy a legendát elmesélte Kossuth fiának, Ferencnek, és megkérdezte tőle, vajon a családi hagyomány megerősíti-e azt. Kossuth Ferenc családást keltő válasza szerint a történekről Schwarzról hallott először, „de meglepődve és örömmel hallja, hogy Kossuth neve megjelenik a Bibliában”.⁷² Azon viszont talán az olvasó nem fog meglepődni, hogy bő húsz évvel később egy másik tudósító szerint Kossuth Ferenc a történetet határozottan hitelesnek nyilvánította. „E sorok írója”, vallotta egy

⁶⁹ Kossuth and the rabbi, 77–78. [Kiemelések az eredetiben. A ford.]

⁷⁰ Lichtschein: Kossuth Lajos, 323.

⁷¹ Ludwig Kossuth veba-Yehudim. *Ha-magid* 1885. július 2. 221.; Yehuda Labiner: Koshet imrei emet. *Ha-tsifra* 1894. március 20. 281.

⁷² Kossuth in der Bibel. *Ungarische Israelit* 1903. május 10. 4.

levelező az 1920-as években, „ezt a történetet egy 1911-ben Veronában vásárolt héber történelmi könyvecskében találta, amely *Toldot ha-dor* címmel 1852-ben jelent meg Velencében. Közölte tartalmát a nagy Kossuth Lajos fiával, aki e tudósítónak írt levelében annak hitelességét megerősítette.”⁷³ A pedáns felsorolás a héber könyv megvásárlásának körülményeiről, valamint annak megjelenési helyéről és idejéről nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy meggyőzze az olvasót a beszámoló valóságtartalmáról. Sajnos azonban ilyen könyv nem létezik, ami a hír egészét is értelemszerűen megkérdőjelezi.

A legenda 1978-ban egy, az ultraortodox zsidó fiatalságnak szánt jiddis nyelvű amerikai folyóiratban is felbukkant. Bár a legenda lényegét a jiddis fordítás híven közvetítette, Neustadt történetéből a szövegkörnyezet révén mégis valamiféle haszid *májsze* [mese] lett a szent Teitelbaum Mózes rabbiról, aki Brooklyn haszid enklávéiban nem kevésbé ismerős, mint Kossuth Magyarországon. Itt olvasható a legrészletesebb változat arról, hogy a Kossuth család miként őrizte meg az esemény emlékezetét: a nevezetes zsoldárt nemcsak magyarul, de héberül is lejegyezték, és nem egy imakönyvben tartogatták, hanem „aranykeretbe” foglalták, amelyet „örök mementóként” a feltehetően nappalit jelentő „Möbelzimmer”-ben akasztottak ki.⁷⁴

Az eredeti legenda sokkal sötétebb, mint a barátságos tárcasztori, amellyel később Grünwald és Schön szórakoztatta olvasóközönségét. Itt nem egy jámbor anyát látunk, aki egy szent életű gyógyítóhoz fordul, hogy meggyógyítsa beteg gyermekét, hanem egy zaklatott, férjét és fiait elvesztő özvegyasszonyt, aki kétségbeesetten könyörög egy veszedelmes, bosszúálló mágus előtt, hogy legkisebb fiát kímélje meg közelgő vélt halálától.

Bár az olvasó eléri, hogy a rabbi valójában nem átkozta meg ellenfelét és annak fiait, ahogyan azt az egyaránt babonás zsidók és keresztények az esemény idején feltételezték, mégis felmerül a nyugtalanító kérdés, vajon miért nem tett semmit, hogy ártatlanságáról felvilágosítsa a hiszékeny közönséget? Bármilyen volt is az oka, a későbbi változatok szerzői úgy vélhették, hogy a halálesetek nem alkották a történet dramaturgiailag nélkülözhetetlen részét, ezért egy ártalmatlan alternatívával helyettesítették. (Legalább egy olyan változatot mindazonáltal ismerünk, ahol a rabbi valóban halálos átkot szór a makacs ügyvédre, akivel szemben vesztesre áll a perben.)⁷⁵

Érdekes módon míg az *Aufzeichnungen* Kossuth családja című fejezete részletesen foglalkozik Kossuth anyjával, Weber Karolinával, feleségével és négy hűgával, addig sem (a valóságban nem létező) két bátyjáról, sem apjáról nem esik szó. Talán mert Neustadt csak azokról akart beszélni, akik írása idejében még éltek. Mégis meglepő, hogy a legendán kívül Kossuth László, Lajos apja az egész könyvben egyetlen rövid említés erejéig tűnik fel. Ráadásul az ügyvéd apa nem Kossuth gyermekkorában halt meg, hanem 1839-ben,

⁷³ Ludwig Kossuth und der Wunderrabbi. *Neues Wiener Journal* 1927. szeptember 29. 13. [Kiemelés az eredetiben. A ford.]

⁷⁴ Di brakha fun Yismah Moshe. [Yismah Moshe áldása] *Der Yiddische shtral* 8 (1978) Nr. 292. Amint az vallásos zsidó körökben szokásos, Teitelbaum rabbit jobban ismerik könyvének címe alapján.

⁷⁵ Kossuth a népmondában. *Budapesti Hírlap* 1894. március 21. [11–12].

76 éves korában, amikor harmincas éveinek végét taposó fia már az országos hírnév küszöbén állt.

A legenda egyéb elemei nagyjából hihetőek. A rabbi és Kossuth családja ugyanabban a városban éltek, egyesek szerint ugyanabban az utcában. Amint láttuk, Teitelbaum rabbi 1808-ban telepedett le Újhelyen, amikor Kossuth hatéves volt, majd nem sokkal később magára vállalta a cádik szerepét, miután kérelmezők sokasága fordult hozzá felekezeti különbség nélkül. Hiányoznak viszont a legendából az ominózus amulettek, amelyeket a rabbi, ahogyan azt egykori segédje, David Friesenhausen 1820-ban oly szemléletesen leírta, univerzális gyógy módként osztogatott. Azt gondolnánk, hogy egy ilyen talizmánnak fontos szerep juthatott volna az esemény emlékének a megőrzésében, de Schön volt az egyetlen, aki felismerte a kirívó hiányosságot, és saját változatában igyekezett orvosolni a mulasztást. Ám az amulettet Schön a rabbi által idézett bibliai versszakról független elemként emelte be a történetbe. Pedig mennyivel hatásosabb lett volna, ha a rabbi a bibliai verset tartalmazó amulettet a gyermek nyakába akasztja, és ez védi meg Kossuthot a forradalom alatt!

Abban biztosak lehetünk, hogy nem Neustadt fedezte fel, miszerint létezik egy bibliai vers, amelynek egyik héber szava hasonlít Kossuth nevére. Joggal feltételezhető, hogy Kossuth hírnevének növekedésével, de legkésőbb 1848-ban már több éves elméjű zsinagógába járónak beugrott a vers és az ellenzék tüzes vezetőjének neve közötti látványos hasonlóság. Ám ha az asszociáció zsidó körökben már egy ideje keringett is, nyomtatásban való megjelenése Neustadtnak köszönhető. Ő ismerte fel először, hogy egy egész mesét lehetne kanyarítani a zsoltár köré, ha a verset áldásként állítja be. És ki osztogat áldásokat, ha nem papok, sőt, ami még jobb, héberül tudó papok? Természetesen a rabbik, de közülük is csak azok, akik természetfeletti hatalommal vannak felruházva, és így előre látják, hogy az áldás be fog teljesedni. Egy csodarabbi tehát, aki szerencsés véletlen folytán Kossuth városában, Újhelyen tart udvart.⁷⁶ Ha pedig az áldást úgy akarjuk bemutatni, mint amelynek varázsereje láthatóan megtette hatását, magát az áldást régebbi időszakra kell tenni. Mi is lehetett jobb, mint Kossuth gyermekora? Már csak egy olyan körülményt kellett kifundálni, amely áldást követelt – például a családot sújtó átkot vagy egy gyógyíthatatlan betegséget.

Ennyit magáról a legendáról, melynek igazi politikai jelentősége nem a történetben, hanem annak elő- és utószavában rejlett. Ezek még azokból a későbbi változatokból is kimaradtak, ahol magát a legendát a szerző még nem írta át ártatlanabb változatra.

Az előszó annak hangsúlyozásával kezdődik, hogy a magyarországi zsidók irányzattól függetlenül meglepően aktívan részt vettek az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban. Hogy a fiatal zsidók miért támogatták Kossuthot, erre lelkes hazafiságuk elegendő magyarázat volt, míg a középkorúakat az a „megfontolt számítás” vezethette, hogy a zsidóság egyenjogúságát legnagyobb eséllyel a magyar liberalizmus támogatása révén

⁷⁶ Lehetséges, hogy a legenda egyes elemeit az 1840-es évek derekán Andrassy György gróf gyermekeinek nevelőjeként több évet Észak-Magyarországon töltő Leopold Kompert szállította Neustadtnak. Neustadt: Leopold Kompert, 369.

érhetik el. De hogyan lehet megmagyarázni „azt a rokonszenvet, amelyet az idős és jámbor zsidók tanúsítottak e nagy agitátor iránt egészen diktatúrájának utolsó órájáig”⁷⁷ Ezeknél az ortodox zsidóknál a szabadelvűség vagy a nemzet hívószavai önmagukban nemigen lehettek elegendők. A választ abban a „Kossuth gyermekkorából vett jelenetben” kell keresni, magyarázta Neustadt, „amelyet hiteles forrásból merítettünk”. A legenda tehát nemcsak egy érdekes mese volt, hanem olyan történet, amely döntő szerepet játszott abban, hogy az egyébként konzervatív ortodoxok tőlük idegen politikai magatartást tanúsítottak, felmondták a trónnal való hagyományos szövetségüket, és a liberális lázadó Kossuth oldalán fegyvert fogtak császáruk ellen. A maga „kabbalisztikus értelmezéseivel” ez a legenda volt az – állította Neustadt –, ami „az időseket és a véneket motiválta”.⁷⁸

Az utószó még merészebb állítást fogalmaz meg. A rabbi, mint azt már említettük, az ifjú Kossuth lelkére kötötte, hogy „ne tápláljon ellenséges érzelmeket a zsidókkal szemben”. A kis Kossuth már az iskolában toleránsnak mutatkozott zsidó osztálytársaival, később pedig, miután politikai karrierje kezdett felívelni, a zsidó emancipáció elkötelezett szószólója lett.⁷⁹ „Szerette a zsidókat, és ők is szerették őt. [...] A felvilágosult zsidók széles látóköre miatt tisztelték, míg az ortodoxok a rabbi áldása miatt.” Ám, és itt jön az újabb fordulat, nem elég, hogy az ortodox zsidókat a legenda ismerete bírta Kossuth támogatására, de az áldás, pontosabban maga a bibliai vers is aktív politikai szerepet töltött be. Az olvasók elé tárt hihetetlen vízió szerint ugyanis az ortodox zsidók olyan, egészen szokatlan módon biztosították be Kossuth zsidók iránti „ragaszkodását”, hogy „a zsinagógában és minden ünnepélyes alkalomkor állandóan a nevezetes verset énekelték”.⁸⁰

A legenda ezen utolsó elemének valószínűtlenségén túl más okok is közrejátszottak abban, hogy a későbbi változatok a történetet már nem igyekeztek a Habsburgokkal szembeni zsidó ellenállás politikai legendájaként bemutatni. Gyanítható, hogy a trónnal való 1867-es kiegyezést követően ez immár inkább kínosnak, a múlt felesleges felhánytorgatásának tűnt. Ez magyarázhatja, hogy mire a történet 1885-ben megjelent magyarul a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben, csak maga a legenda maradt, a két keretező szöveg nélkül. A sztori elég jónak tűnhetett ahhoz, hogy önmagában is megállja a helyét.⁸¹

Az ortodoxokat különösen kényesen érinthette Neustadt eredeti változata. Már közvetlenül a forradalom leverése után petíciókat nyújtottak be Bécshez, amelyekben kijelentették, hogy a reformzsidókkal ellentétben az ortodoxok mindig is lojálisak voltak a

⁷⁷ Kossuth von einem Rabbi gesegnet. *Die Grenzboten*, (1849) II/4. 106.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Tanulmányunknak nem célja annak vizsgálata, hogy hosszú élete során Kossuth hogyan viszonyult a zsidókhöz. Itt csak annak említésére szorítkozunk, hogy egy 1828-as tervezetében nem túl hízelgő képet rajzolt róluk, illetve a parasztságra gyakorolt, szerinte káros hatásukról. Lásd Kossuth Lajos: *Értekezés az éhínségek okairól*. [1828.] In: *Kossuth Lajos összes munkái*. I–XV. S. a. r. Barta István et al. Bp., 1948–1989. VI. (Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások) 179–180. 1835-ig kell várni, míg arra utaló jelet találunk, hogy Kossuth megmásította véleményét. Lásd *Kossuth Lajos összes munkái*, IV. (Országgyűlési tudósítások. 1834. december 1. – 1835. augusztus 26.) 110.

⁸⁰ Kossuth von einem Rabbi gesegnet. *Die Grenzboten*, (1849) II/4. 108.

⁸¹ Nem véletlen, hogy a legenda a külföldi közlésekben maradt meg eredeti formájában, így Adolph Kohut három publikációjában.

dinasztiához. Aki hű maradt vallási hagyományaihoz, állították, annak politikai lojalitására is bizonyára lehetett számítani.⁸²

A századforduló közeledtével a legenda politikai aspektusai nem csak az ortodoxok számára váltak kényelmetlenné. Az 1898-as év nem csupán a forradalomnak volt az ötvenedik évfordulója, Ferenc József uralkodásának jubileumát is ebben az évben ünnepelték. Ekkorra a „der gute alte Kaiser”, vagy ahogy zsidó körökben előszeretettel becézték, „Frájim Jaszal” maga is zsidó legendák forrásává vált.⁸³ Népszerűsége már korábban a tiszaszlári vérvád idején az egekbe szökött, amikor szégyenkezését fejezte ki afelett, hogy az antiszemitizmus megjelent a Monarchiában, és kijelentette, miszerint „a zsidók a trón és haza iránti hű ragaszkodásukat mindenkor beigazolták”.⁸⁴

A magyar zsidók előszeretettel emlegették, hogy a császár üdvözölte az 1867-es emancipációs törvényt, de kollektív emlékezetükből kitörölték, hogy már jóval korábban, még a magyar forradalom elleni harca idején emancipálta a Monarchia zsidóságát az osztrák parlamentre 1849 márciusában kényszerített alkotmánya révén. Egy hónappal később a debreceni forradalmi országgyűlés válaszul független köztársasággá nyilvánította Magyarországot, de a zsidók egyenjogúsítását továbbra is megtagadta. A szegedi csonka országgyűlés alig több mint két héttel a magyar hadsereg világosi fegyverletétele előtt szavazta meg a magyarországi zsidók emancipációját. Igen megkésett, utolsó pillanatban tett gesztus volt ez, amelyet némelyek keserű iróniával a héber mondás szellemében kommentáltak: talán „az alamizna megmenti [Magyarországot] a kárhozattól!”

Igaz, az olmtüzi alkotmányt – s vele együtt a zsidók emancipációját – a császár 1851 végén hatályon kívül helyezte, de 1849 őszén Adolf Neustadt még csodálkozott azon, hogy a magyar zsidók Ferenc József márciusi emancipációs törvénye ellenére is rendületlenül kitartottak Kossuth mellett: „Ott voltak a »lázadók« soraiban, s ott az »osztrák gondolkodásúak« soraiban is, és ott voltak, nem ám félénken a tartalékban, hanem a fronton, a harc sűrűjében, elveik védelmében bátran felkínálva életüket és vagyonukat. Zsidók ezrei harcoltak a magyarok seregében, köztük egy tábornok és számos sebesült közlegény. A császári hadseregben a csatateren tüntettek ki zsidókat bátorságukért, és számos zsidó tiszt példátlanul magasra emelkedett a ranglétrán. De amikor az oktrojált alkotmány kimondta a zsidók teljes emancipációját Ausztriában, azt lehetett volna hinni, hogy elhagyják a magyarok soraikat, annál is inkább, hiszen Kossuth és a debreceni országgyűlés még mindig nem merte emancipálni a zsidókat. A köztársaságot kikiáltották, és az fenntartotta

⁸² Lásd például Judah David Wiener: A magyar rabbik petíciója. [1850?; héberül.] *Der ewige Jude* 1 (1866) 4. sz. 21–24.; *Denkschrift ungarischer Rabbiner. Wiener Blätter* 1850. szeptember 19. 95–96. A petíció bírálatát lásd uo. 99–100., 103–104. Adolf Neustadt 1850 szeptemberétől dolgozott a lap szerkesztőjeként.

⁸³ Benjamin Segel: Zwei jüdische Volkssagen über Kaiser Franz Joseph. *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* 9 (1903) 124–125.; Bar-Ami: Kaiser Franz Josef in der jüdischen Volkssage. *Ost und West* 10 (1910) 491–492.; Larry Wolff: *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford, 2010. 322–323., 418.

⁸⁴ Kecskeméti Ármin: Ferencz József és a magyar zsidóság. In: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai*. XXXI. Évkönyv. Szerk. Bánóczy József. Bp., 1917. 12.

a vallási diszkriminációt. [...] A zsidók mindazonáltal kitartottak a magyar hazafiak pártja mellett.”⁸⁵

Ezt a részt az angol fordításokból érdekes módon kihagyták. Talán mert nem voltak tisztában a politikai utalások egy részével, vagy mert megpróbálták leegyszerűsíteni azt a zsidó lojalitásról nyújtott képet, amelynek felvázolásakor Neustadt a legenda Kossuth-párti üzenete ellenére némi kiegyensúlyozottságra is törekedett.

Neustadt történetét tehát többször módosították. Első ízben, amikor az eredeti német megjelenést szinte közvetlenül követő angol fordítás elhagyta a kettős, részben Habsburg-párti lojalításra utaló részt. Később, a tiszaezlári vérvádat követően megjelent magyar nyelvű változathoz teljes egészében eltűnt az elő- és utószó, és ezzel a szöveg politikai dimenziója, nem utolsósorban az ortodox zsidóság állítólagos mobilizációja a forradalom mellett. A történet végül a századfordulón alakult át azzá a kilúgozott mesévé, amely máig széles népszerűségnek örvend. Ami előttünk áll, az tehát egyértelmű példája annak, hogyan lehet megalkotni, majd elsorvasztani egy politikai legendát a zsidó ellenállásról.

Szembeszökő, hogy a legenda feltűnését követő években megjelent írásaiban a magyar zsidóság két jól tájékozott történésze nem vett róla tudomást, noha elbeszéléseiket az epizód szenzációs jellege nyilván színesítette volna. Mégsem említette Löw Lipót a magyarországi haszidizmusról szóló, 1859-ben kiadott úttörő tanulmányában, noha ebben hosszasan kitért Teitelbaum rabbira és amulettjeire. És nem találjuk nyomát a rabbijelölt és hírlapíró Einhorn Ignác [Horn Ede] 1851-ben kiadott Kossuth Lajos-életrajzában, illetve a magyar zsidók forradalom alatti sorsáról írt és ugyanebben az évben napvilágot látott könyvében sem.⁸⁶ Ez utóbbi annál is inkább érdekes, mivel Komperthez hasonlóan Einhorn Ignác szintén Neustadt védenecsei közé tartozott. A következő években a magyar zsidóság más történészei sem hivatkoztak a legendára, így nem tette ezt Bernstein Béla *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók* című monográfiájában, sem Yekutiel Yehuda Greenwald a haszidizmusról írt munkája héber változatában.⁸⁷

Pedig a magyar zsidók 1848-as forradalombeli történetéből hiba lenne kihagyni ezt a legendát. Amint Israel Bartal bizonyítja a nacionalizmus krónikájának hasonlóan meghatározó pillanatáról, nevezetesen a zsidók 1863-as lengyel felkelésben való részvételéről

⁸⁵ Kossuth von einem Rabbi gesegnet. *Die Grenzboten*, (1849) II/4. 105–106. Neustadt feltehetően arra a „Dannenberg tábornokra” gondolt, akiről a korabeli külföldi sajtó gyakran megemlékezett mint magyar zsidó tábornokról. Teljesen alaptalanul. A császári hadseregben a magyar szabadságharc elleni küzdelem idején kitüntetett és előléptetett zsidó tisztokra lásd Moritz Frühling: *Biographisches Handbuch der in der k.u.k. österr.-ungar. Armee und Kriegsmarine aktiv gedienten Offiziere, Ärzte, Truppen-Rechnungsführer und sonstigen Militärbeamten jüdischen Stammes*. Wien, 1911.

⁸⁶ J. E. Horn: *Ludwig Kossuth*. I. (Der Agitator) II. (Der Minister). Leipzig, 1951.; Einhorn: *Die Revolution und die Juden*; Leopold Löw: *Vergangenheit und Gegenwart der Chassidäer*. [1859.] In: *Gesammelte Schriften*. I–V. Hrsg. Immanuel Löw. Szeged, 1890. II. 57–103.

⁸⁷ Bernstein Béla: *Az 1848/48-iki magyar szabadságharc és a zsidók*. Bp., 1898.; Yekutiel Yehuda Greenwald: *Le-korot ha-hasidot be-ungaria*. *Ha-zofe* 5 (1921) 265–288. Amint fentebb láttuk, tanulmányának korábbi magyar változatában Greenwald felelevenítette a legendát.

szóló műveivel, egy szakavatott történész kezében a történelem, az irodalom és a folklór összekapcsolása érdekes eredményekhez vezethet.⁸⁸

Ez az autentikus történeti dokumentumként beállított folklorizált irodalmi anekdota önmagában is az 1848–49-es évek történeti dokumentuma. A rabbi áldásának legendája a szabad és független hazáért vívott küzdelem vezetésére, egyben a zsidóemancipáció kivívására predesztinált gyermek sorsára gyakorolt hatása révén a zsidók történetalakító szerepét szimbolizálja. Kossuth a „magyarok Mózese”, akinek kultusza a magyar politikai vallásnak máig központi eleme.⁸⁹ Az antiszemita később Kossuth, illetve a Kossuth-kultusz kritikátlan támogatásával vádolták a zsidókat. „A zsidó hatalmát Kossuth Lajos találta fel, a miért azután viszonzásul a zsidók Kossuth Lajos kultuszát eszelték ki”, állította 1906-ban választóihoz intézett búcsúlevelében Zselénszky Róbert.⁹⁰ Ez túlzás, de tagadhatatlan, hogy a Kossuth-kultusz kialakulásához ez a zsidókat és magyarokat forradalmi szövetségbe kovácsoló szent kötelék eredetét feltáró zsidó legenda volt az egyik első hozzájárulás, amely mint ilyen, kiérdemelte helyét a zsidók és a forradalom krónikájában.

Köszönetnyilvánítás

A szerző ezúton is szeretné kifejezni háláját Michael L. Millernek, Hillel Kievalnak és Konrád Miklósnak hasznos javaslataikért.

(Angolból fordította Konrád Miklós)

⁸⁸ Lásd többek között Israel Bartal: Loyalty to the Crown or Polish Patriotism? The Metamorphosis of an Anti-Polish Story of the 1863 Insurrection. *Polin* 1 (1986) 81–95.; Uő: Non-Jews and Gentile Society in East European Hebrew and Yiddish Literature, 1856–1914. *Polin* 4 (1989) 53–69.; Magdalena Opalski – Israel Bartal: *Poles and Jews. A Failed Brotherhood*. Hanover, 1992.

⁸⁹ Zakar Péter: „Kossuth a magyarok Mózese.” *Aetas* 18 (2003) 3–4. sz. 87–108.; Gyarmati György: Kossuth kultusza – post mortem. *Korunk* 14 (2003) 12. sz. 35–50.; 15 (2004) 1. sz. 100–108.

⁹⁰ Zselénszky pöre. A nagy elzsidósodás. Nemzetiségi háttér. *Magyar Nemzet* 1906. december 7. 6.